

İslami İlimler Dergisi

The Journal of Islamic Sciences

مجلة العلوم الإسلامية

BİR DÎBÂCE-İ MESNEVÎ ŞERHİ: EZHÂR-I MESNEVÎ VE ENVÂR-I MA'NEVÎ

SCHOLIA OF THE MATHNAWI'S PREAMBLE: EZHÂR-I MESNEVÎ VE ENVÂR-I MA'NEVÎ

Ersin DURMUŞ

Dr. Öğr. Üyesi; Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları
/ Türk İslam Edebiyatı; ORCID ID: 0000-0002-8532-2580; e-mail: ersin.durmus@asbu.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Dili / Article Language: Türkçe / Turkish

Geliş Tarihi / Received: 14 Eylül 2023 / 14 September 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Kasım 2023 / 5 November 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Güz 2023/ Autumn 2023

Cilt / Volume: 18, **Sayı / Issue:** 2

Plagiarism / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

<https://dergipark.org.tr/pub/islamiilimler>

Öz

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî-i Ma'nevî*'si İslâm kültür ve medeniyet havzasının ortak değeridir. Bununla birlikte eser, dünya çapında bir şöhrete sahiptir. *Mesnevî-i Ma'nevî* hakkında farklı dillerde çok sayıda tercüme, şerh ve telif eser yazılmıştır. *Mesnevî-i Ma'nevî*'yi anlamak ve açıklamak amacıyla kaleme alınmış Osmanlı dönemine ait de birçok eser mevcuttur. *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* bu eserlerden biridir. Eser, 'Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf tarafından kaleme alınmıştır. *Mesnevî-i Ma'nevî* dîbâcesinin şerhleri kategorisinde yer alan bu eser, *Mesnevî*'nin ön sözünün kısmî bir yorumu olarak değerlendirilebilir. Eserin tespit edilebilen tek nüshası, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser, içinde bulunduğu mecmuanın üç yaprağının kenarlarına yazılmıştır. Bu makalede öncelikle 'Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf'in hayatı ve *Mesnevî*'nin dîbâcesi hakkında bilgi verilmiştir. Eserin tespit edilebilen tek nüshası tanıtılmıştır. Ardından *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* isimli *Mesnevî* dîbâcesinin şerhi şekil, içerik ve şerh yöntemi açısından incelenmiştir. Son olarak şerh metni, çeviri yazısı yapılarak neşredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mesnevî-i Ma'nevî, Dîbâce, Şerh, 'Alâ'î b. Muhibbî

Abstract

Mevlana Jalaluddin Rumi's Mathnawi is the common value of the geography of Islamic culture and civilization. However, the book has a worldwide reputation. Many translations, commentaries and copyrighted works have been written about Mathnawi of Rumi in different languages. There are many works written to understand and explain Rumi's Mathnawi during the Ottoman Period. *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* is one of these works. The work was written by 'Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf. This work is included in the category of works explaining the preface of *Mathnawi*. The work can be considered as a partial interpretation of the preface of *Mathnawi*. The only identified copy of the work is in the Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography Library. In this article, first of all, information is given about 'Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf's life and Preface to Mevlana's *Mathnawi*. The only identified manuscript copy of the work has been introduced. Then, the work named *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* was examined in terms of form, content and commentary method. Finally, the commentary text was transcribed and published.

Keywords: Mathnawi of Rumi, Preamble, Scholia, 'Alâ'î b. Muhibbî

Giriş

“Mesnevî” terimi bir nazım şeklini ifade etmekle birlikte mesnevî denince akıllara ilk gelen eser Mevlânâ tarafından kaleme alınan *Mesnevî-i Ma'nevî*'dir. Her geçen gün yeni tespitlerle sayısı artan mesnevî örnekleri arasında Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî* sinin ayrı bir yeri vardır. Türk edebiyatında *Mesnevî-i Ma'nevî* ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. *Mesnevî* asırlar boyunca klâsik Türk edebiyatı sahasına mensup birçok esere kaynaklık yapmıştır. *Mesnevî*'den ilham alan ya da onu örnek alan şairlerin yanı sıra doğrudan *Mesnevî*'yi tercüme ve şerh etme gayretinde olanların sayısı da oldukça fazladır.¹ Hâl böyle olunca Osmanlı dönemi mütercim ve şârihlerinin de kayıtsız kalamadığı *Mesnevî*, üzerinde en çok söz söylenen klâsiklerden biri olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yönüyle onu müşterek İslâmî kültürün bir mensubu; tercüme ve şerhlerini de müşterek İslâmî kültür tercüme / şerh geleneğinin bir mahsulü saymak yanlış olmayacaktır. Kara, bazı eserlerin neden çokça şerh konusu olduklarını şöyle özetler: “İslâmî ilimlerin hemen her dalında, farklı zamanlarda ve coğrafyalarda çokça şerh ve haşiyeye konu olmak bakımından adeta bir geleneğe sahip olmuş kitaplar da vardır. Niçin bu kitapların seçildiği ve uzun tarih boyunca niçin bunlarda ısrar edildiği veya bu eserlerin nasıl, hangi hususiyetleri sayesinde bu dayanıklılığı kazandığı meselesi tek tek eserler üzerinden çalışılmaya değer bir konu olmakla beraber şimdilik okutulmaya elverişli olmak (talimîlik), tasnif ve dilinin muhkemliği (bazen dilinin zorluğu / edebîliği) sistematiklik, belki mezhep ve meşrep uygunluğu, hatta müellifin ve kitabın bereketli kabul edilişi (maneviyeti) gibi âmiller hemen zikredilebilir.”²

Mesnevî-i Ma'nevî de bu ilgi ve iltifata mazhar olmuş eserlerden biridir. “Bu durumun nedenleri arasında elbette siyasî, sosyal, kültürel, edebî vs. sâikler bulunmaktadır. Kanaatimizce *Mesnevî-i Ma'nevî* üzerinde yapılan çalışmaların ağırlıklı sebebi ise pragmatik yaklaşımlarla insanlığa faydalı olma çabası ve dinî gayretlerdir.”³

Esasen Farsça kaleme alınmış bir eser olan *Mesnevî*'nin ünü ve etkisi Fars ve Türk edebiyatları ile sınırlı değildir. “Hacmi, muhtevası, şöhreti ve tesirleri bakımından yalnızca Türk edebiyatında değil, dünya edebiyatlarında seçkin bir yere sahip olan *Mesnevî*, birçok şair için kaynak olmuş; dinî, tasavvufî

1 Türk Edebiyatındaki *Mesnevî* tercüme ve şerhleri için bk. İsmail Güleç, *Türk Edebiyatında Mesnevî Tercüme ve Şerhleri* (İstanbul: Pan Yay., 2008).

2 İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergah Yay., 2014), 33.

3 Ersin Durmuş, *Mütercim Şair Olunca Şiiri Şiirle Çevirmek Mesnevî'den İlk 18 Beyit Örneği* (Ankara: İlahiyat Yay., 2023), 19.

ve ahlakî eserler kaleme alan şairler, *Mesnevî*'deki hikâyelere eserlerinde yer vermişlerdir.”⁴

‘Alâ’î b. Muhibbî el-Vâ’iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf’in kaleme aldığı *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma’nevî* de *Mesnevî-i Ma’nevî*’yi anlama ve anlatma çabaları neticesinde ortaya çıkmış Osmanlı dönemine ait bir şerh metnidir. Bu makalede şârihin hayatı, eserin şekil ve muhteva özellikleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Ardından ise yoğun olarak Arapça ve Farsça iktibaslar içeren şerh metni, tespit edilebilen tek nüsha üzerinden çeviri yazısı yapılarak neşredilmiştir. Şârih tarafından tercüme edilmemiş âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîf iktibasları ile diğer Arapça ve Farsça ifadelerin anlamları dipnotlarda verilmiştir. Arapça kişi ve yer adları ile lafzatullah içeren ifadeler, herhangi bir transkripsiyon işareti kullanılmaksızın tek kelime olarak yazılmıştır. Gerekliliği görülen yerlerde noktalama işaretleri eklenmiştir.

1. ‘Alâ’î b. Muhibbî el-Vâ’iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf⁵

Hayatı hakkında kapsamlı bilgi bulunmayan Alâ’î bin Muhibbî, Sultan II. Selim devrinde yaşamıştır. *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma’nevî*’de ismi, künyesi ile birlikte “‘Alâ’î bin Muhibbî el-Vâ’iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf”⁶ olarak kayıtlıdır. Bu nüshanın kayıtlı olduğu katalogta ise Yahyâ ismi geçmekte; Muhibbî ise yer almamaktadır. Ancak gerek nüshada gerekse yaptığımız araştırmalarda müellifin künye bilgilerinde Yahyâ kaydına rastlanmamıştır. Bu karışıklığın iki ismin Arapçadaki yazım benzerliğinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Müellifin ismi, *Düstûru-l-Vüzerâ* isimli eserinde de ‘Alâ’î bin Muhibbî eş-Şîrâzî eş-Şerîf olarak kayıtlıdır.⁷

Melik Faysal Araştırma Merkezi *Hızânetü’t-Türâs* fihristinde⁸ şârih, ‘Alâ’î b. Muhibb eş-Şîrâzî ismiyle zikredilir. Kadı Beyzavî’nin, *Envârül Tenzîl* isimli tefsirinin muhakkiki Maraşlı Muhammed Abdurrahman, eserin girişinde, ‘Alâ’î b. Muhibbî ismine ilaveten parantez içinde Alaeddin Ali b. Muhyiddin

4 Emine Yeniterzi, *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlâna* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013), 37.

5 ‘Alâ’î b. Muhibbî el-Vâ’iz eş-Şîrâzî Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk. Emrah Dokuzlu, *Alâ’î b. Muhibbî eş-Şîrâzî’nin “Düstûru’l-Vüzerâ” isimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 18-24. ve Mehmet Akif Alpaydın, “‘Alâ’î b. Muhibbî eş-Şîrâzî ve Müşkilü’l-Kur’ân’a Dair Risâlesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2019), 439-446.

6 ‘Alâ’î b. Muhibbî el-Vâ’iz eş-Şîrâzî, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35/VI), 34a. Katalogta yazarın ismi Muhibbî yerine Yahyâ olarak yazılmıştır.

7 Alâ’î b. Muhibbî eş-Şîrâzî, *Düstûru’l-Vüzerâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 788), 91a.

8 *Hızânetü’t-Türâs* (Riyad: Melik Faysal Araştırma Merkezi), 97/32.

Muhammed Eş-şerîf ismini de zikretmiştir.⁹ Bu eserde şârihin vefatı h.945 olarak kayıtlıdır. Bu tarih, muhtelif yerlerinde müellife dair kayıtların olduğu Keşfü'z-Zunûn'daki¹⁰ bilgilerle de örtüşmektedir. Ancak bu tarihe ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.¹¹ 'Alâ'î bin Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf ile *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* kaydına da yine *Keşfü'z-Zunûn*'da¹² rastlanmıştır. Alpaydın, *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* ile birlikte 'Alâ'î bin Muhibbî'ye ait, tefsir, kelim, İslam tarihi, Arap Dili, mantık, tasavvuf, siyaset başlıkları altında on yedi eser tespit etmiştir.¹³ Eserlerinden hareketle 'Alâ'î bin Muhibbî'nin Arapça ve Farsçaya vâkıf bir Osmanlı âlimi olduğunu söylemek mümkündür.

2. Dîbâce-i Mesnevî

Bir şerh metni olan *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî*'nin kaynak metni olması sebebiyle bu bölümde *Dîbâce-i Mesnevî* hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir. *Dîbâce-i Mesnevî*'yi kısaca Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ön sözü ya da girişi olarak tanımlamak mümkündür. Bu giriş, tüm *Mesnevî* nüshalarında bulunmamakla birlikte çoğu nüshada ilk beytin hemen öncesinde tek varağa sığacak şekilde yer almaktadır. Arapça olarak kaleme alınmıştır. *Dîbâce-i Mesnevî* muhteva açısından iki kısımda ele alınabilir. Birinci kısım, eserin muhtevası ve faziletleri; ikinci kısım ise İbn Ahî Türk diye tanınan Ebu'l-Fadâil Hüsâmü'l-Hakk ve'd-Dîn Hasen b. Muhammed b. Hasen'in (Şeyh Hüsameddîn) methiyesi üzerine kurulmuştur. Mevlânâ ikinci kısımda eserini Şeyh Hüsameddîn'in talebi üzere yazmaya / uzatmaya karar verdiğini söyleyerek eserin sebab-i telifini de belirttikten sonra Şeyh Hüsameddîn'in kısa bir biyografisini verir. *Dîbâce-i Mesnevî* dua ile tamamlanmıştır.¹⁴ Çalışmamıza konu olan 'Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî'nin şerhi ise ağırlıklı olarak *Dîbâce-i Mesnevî*'nin başındaki "usûlü usûli usûli'd-dîn" ifadesinin şerhini içermektedir.¹⁵

9 Kadı Beyzavî, *Tefsirü'l-Beyzavî Envarî'l-Tenzil*, thk. Maraşlı Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1998), 1/19.

10 Katip Çelebi (el-Hâc Halife), *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), 1/193.

11 Dokuzlu ve Alpaydın, 'Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî'nin *Düstûrul-vüzerâ* isimli eserinin tarihinden hareketle vefatının h. 966'dan sonra olması gerektiğini ifade etmektedir. Bk. Dokuzlu, *Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin "Düstûru'l-Vüzerâ" isimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili*, 24. ve bk. Alpaydın, "Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî ve Müşkilü'l-Kur'ân'a Dair Risâlesi", 441.

12 Katip Çelebi (el-Hâc Halife), *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), 2/1588.

13 Alpaydın, "Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî ve Müşkilü'l-Kur'ân'a Dair Risâlesi", 441447.

14 Dîbâce çevirisi için bk. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, çev. Derya Örs ve Hicabi Kırılgaç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 32.

15 (Bu, *Mesnevî* kitabıdır. Bu kitap Allâh Te'âlâya'a ulaşma ve yakîn surlarının keşfi hususunda) dinin usûlünün usûlünün usûlüdür.

Mesnevî-i Ma'nevî ile ilgili yapılan çalışmaların bir kısmını *Dîbâce-i Mesnevî* şerhleri oluşturmaktadır. *Mesnevî-i Ma'nevî*'nin manzum ve mensur tam şerhleri olmakla birlikte dîbâce şerhleri, ilk on sekiz beyit şerhleri, seçme beyit şerhleri gibi kısmî şerhleri de söz konusudur. *Dîbâce*, *Mesnevî*'nin konusunu özetlemesi yönüyle de başlı başına bir önemi haizdir. “*Mesnevî*'nin konusu, bizzat *Mesnevî*'nin her cildinin baş tarafındaki Mukaddime'leri, bilhassa birinci cildin başındaki *Dîbâcesi* ve ilk on sekiz beyitte ifade edilmiştir.”¹⁶ *Mesnevî-i Ma'nevî*'nin sadece ön sözüne yapılan müstakil şerh metinlerinin olması, esere verilen değeri göstermesi açısından önemlidir.

Son yıllarda artan *Mesnevî* ve Mevlânâ aleyhindeki beyanların bir kısmı da dîbâcenin içeriği ile ilgilidir. Bu hususta fikir beyan edenlerin, yüzlerce yıllık ilmî ve edebî bir birikim anlamına gelen, *Mesnevî*'yi anlamak ve anlatmak için kaleme alınmış eserlere müracaat etmeleri bu konuda isabetli yorum yapmalarına yardımcı olacaktır. Mevlânâ, kitabını tanıtırken Allâhu Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'i anlatan âyetlerini de iktibas etmiştir. Bu edebî bir tarzıdır. Nitekim dîbâcede Mevlânâ, “Az çoğa işaret eder; bir yudum su göle işaret eder; bir avuç buğday büyük bir harmana işaret eder” felsefesiyle eserini Kur'ân'ın açıklayıcısı olarak nitelemiş ve Allâh Teâlâ'nın kabul buyurmasını dilemiştir.¹⁷ Üstelik “Ben cân sahibi olduğum sürece Kur'ân'ın kölesiyim; seçilmiş Muhammed'in yolunun toprağıyım”¹⁸ diyen bir zâtın, bir eserin ön sözünde İslâm'a zıt fikirler beyan ettiğini, eserini Kur'ân-ı Kerîm ile denk tuttuğunu öne sürmek, ilmî ve bütüncül bir bakış açısından uzaktır. Eserin içeriği ile ilgili yorumların, *Mesnevî*'nin aynı zamanda edebî bir eser olduğu gerçeği göz ardı edilmeden ve anakronizme kapılmadan yapılmasının eseri anlama noktasında daha çok fayda sağlayacağı aşikârdır.

3. *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî*

Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî, *Mesnevî-i Ma'nevî*'nin kısmî şerhlerinden biridir. Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesinde Üniversite B 35/VI adresinde kayıtlı olan eserin başka bir nüshası tespit edilememiştir. Yazar, eserin *Mesnevî*'nin bazı ibarelerindeki müşkülleri açıklamak üzere kaleme almasından hareketle eseri *Müşkilâtü'l-Mesnevî* ismiyle de zikretmiştir.¹⁹ Eser, metnin başlangıcındaki cümleden hareketle katalogda *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* ismiyle kayıtlıdır. Bu isimlendirme, genel bir yaklaşımdır ve tüm *Mesnevî* ön sözlerinin şerhleri için kullanılabilir. Üzerinde çalıştığımız yazma da bu isim-

16 İsa Çelik, “Klâsiklerimiz / XIII *Mesnevî-i Manevî*”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14 (2005), 682.

17 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, çev. Derya Örs ve Hicabi Kırlangıç, 32.

18 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Külliyât-ı Dîvân-ı Şems*, nşr. Bediüzzamân Firûzânfer (Tahran: Neşr-i Râd, 1376/1997), 1387.

19 Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 436-437.

le başlar ancak şârih ilerleyen kısımlarda "...bu risâle-i-şîrîn maqâleyi *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* ile tesmiye idüp tahrîr eyledüm."²⁰ ifadesiyle eserini bizzat isimlendirmiştir. Dokuzlu, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* ile *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî*'yi iki ayrı başlık altında ele alırken *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî*'nin, müstakil bir eser olmayıp *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî*'nin bir parçası olabileceği ihtimalini vurgulamıştır.²¹ Kâtib Çelebi, *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî*'den, *Mesnevî*'deki Arapça-Farsça asıllı kelimelerin alfabetik olarak sıralanarak anlamlarının verildiği bir çalışma olarak bahseder.²² *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî*'nin içeriğine ve hacmine dair ipuçları veren bu bilgilerden hareketle hacimli bir eser olduğu düşünülebilir. Bu durumda, çalıştığımız nüshanın söz konusu eserden istinsah edilmiş bir parça olma ihtimali de ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu nüshada, *Mesnevî* dîbâcesinin tamamı şerh edilmediği gibi metin, içinde bulunduğu mecmuada derkenar şeklinde ve 33b-36a yaprakları arasında küçük bir hacme sahiptir.

Eserin başlangıç ve bitiş kısımları şu şekildedir:

Başı: 33b

²³[هذا شرح ديباجهء مثنوى من تصنيفات علائى بن محبى الواعظ الشيرازى...]

Sonu: 36a

²⁴[...ما جعل ا لرجل من قلبين فى جوفه]

Nüsha üzerinde herhangi bir tarih, temellük, istishap, iştirâ, intikal, vakıf, sah gibi kayıt ibaresi yoktur. Hacim bakımından oldukça kısa olan bu şerh metnini şârih de "*murâd idindüm ki bir muhtaşar te'lîf eyleyem*"²⁵ ifadeleriyle eserin muhtasar olarak kaleme alındığının altını çizerek değerlendirmektedir. Asıl konu 34b yaprağının ortalarında: "Kâle'l-muḥakḳıku'l-müdaḳḳık: Ve hüve uşûlü uşûli uşûli'd-dîn. Ya'nî bu *Meşnevî-i Ma'nevî*, dînüñ uşûlünüñ uşûlünüñ uşûlidür" cümleleriyle başlamaktadır. Nitekim eser, meâlen "Bu, *Mesnevî* kitabıdır." cümlesindeki "mesnevî" kelimesi ile "Mesnevî kitabı, dinin usûlünün usûlünün usûlüdür." ifadesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu ifadeler üzerinde kalem oynatan şârih, dinî ilimlerdeki birikimini de açıkça yansı-

20 Alâ'î, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35/VI), 34b.

21 Dokuzlu, *Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin "Düstûru'l-Vüzerâ" isimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili*, 443-444.

22 Katip Çelebi (el-Hâc Halife), *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), 2/1588.

23 Bu (eser), 'Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî tarafından hazırlanan *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî*'dir.

24 "Allah bir kişinin göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır..." el-Ahzâb 33/4.

25 Alâ'î, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35/VI), 34a.

maktadır. Nitekim konuyu detaylandırırken şeriat, tarikat, hakikat noktalarından hareket etmiş ve gerekli açıklamaları yaparken çok sayıda âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîf kullanmıştır.

Eser besmele, methiyelerle müzeyyen hamdele ve salvele ile dua içeren bir kısım ile başlar. Dört varak sayılabilecek şerh metninin neredeyse beşte birlik kısmı bu girişten oluşur. Metnin bu bölümünün, dilinin ağırlığıyla şerh kısmından bariz bir şekilde ayrıldığı ilk bakışta göze çarpan bir husustur. Şerhler arasında her ne kadar şerh edilmeye muhtaç metinler bulunsa da genel anlamda şerhlerin dili sadedir denebilir. Doğası gereği, müşkil, mübhem, mahfî, kapalı ifadeleri açan, beyan, izhar ve keşf eden şerhler; açıklayıcı, öğretici, yorumlayıcı metinler oldukları için dilleri de o nispetle sadedir. Ancak bu durumun ön sözler, mukaddimeler, dîbâceler için geçerli olduğu pek söylenemez. Nitekim klâsik Türk edebiyatı mahsulü mensur metinlerde giriş bölümlerindeki dilin ve üslubun eserin kıymetini, şârihin ilmî kifâyetini ya da şerh edilecek eserin muhtevasını yansıtmak üzere bir gelenek halini almıştır. Hal böyle olunca bu bölümlerin dili metnin diğer bölümlerine nazaran süslü ve ağır olmaktadır.

Besmele, hamdele, salvele ve dua cümlelerinin ardından kendini “‘Alâ’î bin Muhibbî el-Vâ’iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf”²⁶ olarak tanıtır ve ifade eden şârih yine methiye cümleleri ile *Mesnevî* ve Mevlânâ’dan kısaca bahseder. Daha önce dile getirilmemiş fikirleri anlatan, insanı tarif ve tavsiften aciz bırakan bir eser olarak övdüğü *Mesnevî* üzerinden nasıl bir çalışma ortaya koymayı hedeflediğini şu sözlerle ifade eder: “‘Mevlânâ ve evlânâ celâlü’l-ḥaḳḳî ve’ddîn ḥâzretlerinin *Meşnevî-i Ma’nevî*leri kemâl-i diḳḳatde olup ebkâr-ı efkârı ḥadd-i ta’rîfden efzûn ve ebyât ü eş’ârı ḥîṭa’-i tavşîfden bîründür. Binâ’en ‘alâ hâzâ murâd idindüm ki bir muḥtaşar te’lîf eyleyem ki bir dürr gibi ola ki silkinde le’âlî-i lügât-i Meşnevî manzûm ola ve bir dürc gibi ola ki tayyinde müşkilât-ı ‘ibârât-ı ma’nevî meknûn ola.”²⁷ Bu cümledeki “te’lîf eylemek” tabiri üzerinde özellikle durulması gereken bir ifadedir. Klâsik Türk edebiyatı tercüme ve şerh geleneğinde tercüme ve şerh türü eserler çoğu zaman müellifler tarafından hoş karşılanmayarak eleştirilmiştir; şairler eserlerinin tercüme değil bilakis telif eserler olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte tercüme ve şerh türünde eserlerin de yer yer telif sayılabilecek nitelikte olması ve telif olarak nitelendirilmesi bu kavramların birbiri yerine kullanıldığını göstermektedir. Bu örnekte de şerh kaleme alan şârih bu gayretini bizzat te’lîf olarak tanımlamaktadır.

Türkçe şerhlerde gerek amaçların gerekse kaynak metinlerin farklılıklar

26 Alâ’î, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35 / VI), 34a.

27 Alâ’î, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35 / VI), 34a.

arz etmesi, yöntemlerin de farklı olmaları sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla şerh metinlerinde tek bir metot izlendiğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte -aktarma yönü ağır olan şerhlerden ziyade- açıklama yönü ağır basan klâsik şerhlerin belirli bir çerçevede ve belirli yöntemleri kullandığı görülür. Bu tür şerhler genellikle irab ve kelime izahları, sözcüklerin anlamları, gramatikal incelemelerle başlar. Şerh etkinliği, ifadeleri cümle düzeyinde ele alma ve tercüme etme şeklinde ikinci bir incelemeyle devam eder. Son olarak kaynak ifadelerle kastedilen asıl mana ifade edilir. Üzerinde çalıştığımız şerh metninde ise öncelikle kaynak metinde yer alan şerh edilecek ifade müellifin ağzından “*Qâle’l-muḥaqqıku’l-müdaqqık*”²⁸ kalıbıyla ifade edilmiştir. *Qâle* (dedi) ifadesi birçok klâsik şerh metninde kaynak metni anlatan kısmın başında bulunur. Şârih bu ifadenin ardından kaynak metnin tercümesini yapmış ve ifade ile neyin murat edildiğini, kastedilen asıl manayı açıklamıştır. Ardından ise şerh edilecek kelimenin sözlük ve ıstılah anlamlarını zikretmiştir. Örneğin “*mesnevî*” kelimesini şerh ederken özellikle “*fî ıstılâhi’ş-şu’arâ*”²⁹ (şairlerin ıstılahı’nda) ifadesiyle kelimenin terim anlamını vererek tanımı özelleştirmiştir. Bununla da yetinmeyen şârih bir kısmı istiḥşad kabilinden örneklemeler yaparak şerhine derinlik katmıştır. Şârih, mensur olarak şerh ettiği metni çoğunlukla *Mesnevî-i Ma’nevî*’den alınan beyitlerin manzum tercümelerini yapmak suretiyle de tezyin etmiştir. Bu durum manzum bir metnin yine manzum olarak tercüme edilmesini örneklemektedir. Şârihin, *Mesnevî*’den aldığı beyitleri şerh metninde kullanması; bir başka ifadeyle bir eseri yine aynı eserden istifade ederek şerh etmesi ise şerh yöntemi açısından kayda değer bir uygulamadır. Şârih ayrıca “*Li-müellifihî*”³⁰ ibaresiyle şerhine kendinden de bir Farsça beyit eklediğini ifade etmiştir. Ancak bu beytin çok küçük farklarla Kemâleddîn İsmail İsfahânî’ye ait bir kasidede yer aldığı tespit edilmiştir.³¹ Eğer bir intihal söz konusu ise İsfahânî’nin m.1237’de vefat ettiği; Alâ’î bin Muhibbî’nin ise Sultan ikinci Selim devrinde (m.1566-1574) yaşadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma’nevî’nin, tasavvufî metinlerin şerhlerinde bulunan genel özellikleri ana hatlarıyla yansıttığı söylenebilir. Bu yönüyle eserin, özellikle üstü kapalı bir ibareyi açıklamayı hedefleyen şerh metoduna da uygun olduğu görülmektedir. Şârih çalışmasının amacına uygun olarak gramer üzerinde fazla durmamıştır. Bu tür tasavvufî ifadeleri izah eden

28 Alâ’î, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35 / VI), 34b.

29 Alâ’î, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35 / VI), 34b.

30 Alâ’î, *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî* (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35 / VI), 34b.

31 Kemâleddîn İsmâil İsfahânî, *Dîvân-ı Hallâku’l-Maânî Ebu’l-Fazl*. nşr. Hüseyin Bahrululûmî (Tahran: İntişârât-ı Kitâbfürûşî-i Dihhudâ, h.ş. 1368 / m.1990), 645.

metinlerin gramer üzerinde yoğunlaşmıyor olmaları metin şerhi açısından olağan bir durumdur. Nitekim şerh metinlerinde yöntemi belirleyen unsurlardan biri de şerhin amacı ve hedef kitlesidir.

3.1. Metin

[33b] Hâzâ Şerhu Dîbâcei Meşnevî Min Taşnîfâtî ‘Alâ’î Bin Muhibbî el-Vâ‘iz eş-Şîrâzî Raḥmetullâhî ‘Aleyh. Bismillâhirrahmânirrahîm. Ve bihî neste‘în. Hamd ü şenâ şol Şâni‘-i ber-kemâle ve Mübdi‘-i lâ yetezâle kim mübde‘âtuñ zevâtını noḡta-i mevḥûm gibi dâyre-i mîm-i imkânda icâd eyledi. Ve şükr ü sipâs şol Muḥteri‘-i zevi‘l-efḏâle kim muḥtere‘âtuñ mevâddını şuver-i nev‘iyye ile ittihâd virüp cism-i aḡşâyı muntehâ-yı idrâk-i çeşm kıldı. Şevâbiti, lâle-i nu‘mânuñ evrâkı gibi âsmân-ı heştümün deryâsı üzre perîşân ve Keyvân-ı dâneyi eyvân-ı bâlâya nigeḥ-bân ve Müşterîyi, tãrem-i şeşümün fezâsı için şâhib-i taylasân ve Mirrîḥ-i teng-ḥûyu türkân-i cengcüy gibi ıḡlîm-i pence şîḡne ve nigeḥ-bân ve Ḥurşîd-i raḡşânı la‘l-i bedaḡşân gibi âsmân-ı çehârümün kânında tãbân ü dıraḡşân itdi. Zühre-i zehrâyı muḡrib-i ra‘nâ ve lü‘lü‘-i lâle gibi ḥufer-i siyeh-i mînâdan çıkarup ‘Uḡarîd-i vâlâyı gâhî münşî-i dîvân-ı a‘lâ ve gâh müstevfî-i dijem-i dergâh-ı ḡadrâ idüp mâh-ı tãbânı gâh ablaḡ-ı âsmâna na‘l ve gâh ḡavrâ-i behîştün ḡulaḡına gûş-vâr-i la‘l eyledi. Âsmânı, gâh âyîne-i şeffâf gibi ve gâh şafḡa-i Engelyün gibi altun âyetlerle tezyîn ve zemîni gâh per-i zâḡ gibi kır ve gâh püstîn-i ḡarla ḡâr idüp bir zamân tũḡî şüretinde ve niçe eyyâm bũḡalemün hey‘etinde ta‘yîn itdi. Muşa‘bid-i ḡazâyâ buyurdı tâ kim mâdde-i zer‘i mühre-i şulbden ḡoḡḡa-i raḡmde pinḡân eyleyüp bir miḡdâr-i zamân lü‘lü‘-i beyzâ şıfatında iki yâḡût-ı ḡamrâdan ḡuvvet virüp la‘l-i rummânîye hem-reng ve bîcâde-i bedaḡşânî gibi yek-reng olup soñra ol gevher-i pãküñ ba‘zısını maḡall-i ḡuvvet-i nefsanî idüp ve ba‘zısını menba‘-ı ḡuvvet-i ḡayvânî idüp ve bir kısmını menşe‘-i ḡuvvet-i cismânî kıldı. Ba‘deḡ rûkn-i arzîden de‘âyim ü ḡavâyim-i a‘zâyı düzüp rûkn-i mâ‘îden keymüsât ve keylûsâtı a‘mãḡ-ı a‘rãfda zâḡir ve ḡısm-ı hevâ‘îden eşbãḡuñ ervãḡ-i segânesini bâḡir eyleyüp ḡisse-i nãrîden işḡâl-i iştiḡâl-i ḡarâret-ḡarîze-i bedende münteşir itdi. Ve çeşmi, ḡal‘a-i ḡulle-i serde dîde-bân ve gûşı, ḡiḡâr-ı beden[ü]ñ piḡâpîç yolında nigeḥ-bân idüp zebânı, ‘andelîb-i hezâr-destân gibi ḡülistân-ı cihân içinde ḡafaş-ı dehânda be-zindân eyledi. Nev‘-i benî âdemi “sülâletin min tîn”³² derecesinden “ve ḡalaḡnãḡu min mâ‘in mehîn”³³ mertebesinden [34a] idrâk-i ḡaḡâyıḡ ü yãḡîne ve “ḡãbe ḡavseyñ” ve “a‘lâ-yi ‘illiyîñ”e yetiştürdi. Te‘âlâ şãnuḡu ve celle fî‘l-vücûdi şulḡãnuḡu ve Vedûd-i bî-pãyân-ı ervãḡ-ı muḡaddes ve eşbãḡ-ı mazḡar-ı enbiyã ve evliyâyâ ki mesãlik-i ḡaḡîḡatde sãliklerdür ve memãlik-i şer‘atde muḡtedã ve mãliklerdür. Be-miḡdãḡ-ı “ülâikellezîne âteynãḡümü‘l-kitãbe ve‘l-ḡukme ve‘n-nübüvveh”³⁴ ilã âyeh ḡuşuşãşıdır. Bedr-i ‘ãlem, server-i evlãd-ı âdem, şefî ‘-i zellât-ı ümem, seyyid-i ‘Arab ü ‘Acem, merkez-i dâyre-i ‘ãlem-i ḡaḡîḡat, noḡta-i muḡãkemãt-ı ḡaḡḡ-ı istivã‘-i ḡarîḡat, ḡuḡb-ı felek-i mu‘addil-i şer‘at, nãfe-i nãf-ı ‘Abd-i Menãf, âfitãb-ı mâḡ-şikãf, muḡã‘-ı aḡḡã‘-ı “ve lâ ḡuḡi‘ ḡülle ḡallãf”³⁵ Ān menba‘-i ḡümã-yı hevã-yı ḡabûl, ‘anḡã-yı ḡãf, “Ve

32 “Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz.” el-Mü‘minûn 23/12. Kur’an Yolu Meâlî, çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çaḡrırcı-İbrahim Kãfi Dönmez-Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017),

33 Metnin lafzına yakın iki âyet: “Sizi önemsenmeyen bir sudan yaratmadık mı?” el-Mürselât 77/20. “Sonra onun neslini önemsenmeyen bir suyundan yaratıp sürdürmüştür.” es-Secde 32/8.

34 “Onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir...” el-En‘âm 6/89.

35 “Olur olmaz yemin eden... kimselere sakın boyun eğme.” el-Kalem 68/10.

mâ Muḥammedün illâ rasûl”³⁶ Nazm:

Ân menba‘-i lütf-i zü‘l-celâlî

Ân baḥr-i kemâl-i lâ yezâlî

Ân şâhib-i “kâbe kavseyn”

Sâlâr ü ser-serân-i kevneyn

Ṭâhâ vü Müzzemmil ü Müeyyed

Maḥmûd ü Muḥammed est ü Aḥmed³⁷

aleyhi mine‘ş-şalavâti efḍalühâ ve mine‘t-taḥiyyâti ekmelühâ ve evlâd ve aşḥâb ve ezvâc ve aḥfâdına vâsıl ü mütevâsıl ola. Âmîn. Yâ Mu‘în. Ve ba‘d temhîd-i fakîr ü naḥîf ü za‘îf ‘Alâ‘î bin Muḥibbî el-Vâ‘iz eş-Şîrâzî eş-Şerîf budur ki erbâb-i kiyâsete ve aşḥâb-i firâsete zâhir ü bâhirdür ki evliyâ-yı ‘izâm ve aşfiyâ-i kirâmuñ kelimâti dürr-i meknûn ve gevher-i maḥzûndur. Buḥûr-ı elfâzlarında niçe ḥazâ‘in-i ma‘ânî mestûr ve etbâḳ-ı evrâḳlarında niçe nücûm-ı ma‘ârif ve sûtûr-ı ḥaḳâ‘iḳ mestûrdur. ‘Akl-i dūr-endîş ve fikr-i ser-der-pîş ile tedḳîḳâtlarınıñ taḳḳîḳi muḥassal ve zevḳiyyâtlarınıñ tedḳîḳi mükemmel olmaz. Meger ki Rûḥu‘l-Ḳudsüñ istimdâdı ve nefsi-nâḥîḳanüñ isti‘dâdı ile ve çün kemâlât-ı ‘urefâ arasında ḳuṭbu‘l- muḥaḳḳıḳîn ve ḥucetu‘llâhi ‘ale‘l-ḥalkî fi‘l-‘âlemîn ve kıbletü‘l-‘uşşâḳîn ve ḥulâşatü‘l- mütekellimîn Mevlânâ ve evlânâ celâlî‘l-ḥaḳḳî ve‘d-dîn ḥazretleriniñ Meşnevî-i Ma‘nevîleri kemâl-i diḳḳatde olup ebkâr-ı efkârî ḥadd-i ta‘rifden efzûn ve ebyât ü eş‘arî ḥiṭâ‘-i tavşîfden bîründür. Binâ‘en ‘alâ ḥazâ murâd idindüm ki bir muḥtaşar te‘lîf eyleyem ki bir dürr gibi ola ki silkinde le‘âlî-i lügât-i Meşnevî manzûm ola ve bir dürc gibi ola ki ṭayyinde müşkilât-ı ‘ibârât-ı ma‘nevî meknûn ola. [34b] Ammâ ol Cenâb-ı Mu‘allâdan ki ‘âlem-i ibdâ‘ ve inşâ ve mu‘tekiplerine maṭâfıdır, mercûdur ki bu nevbâve-i fikretüñ bağ ü büstânını şemâyim-i şimem-i ḥudâvendîniñ nesîm-i ḳabûli ile şümûl ve aḳṭârını iyâdı ve elṭâfinuñ ḳaṭâr-ı emṭâriyle maṭlûb eyleye. Li-müellifihî:

كر از قبول [ل] تو باد عنایتی بوزد

بخاك پای تو كز اسمان برآرم كرد³⁸

Ve eger bu muḥtaşaruñ ḥaṭâ ve zeleline itṭilâ‘ ḥâşıl olursa me‘müldür ki zeyl-i a‘zâ ve ‘uzvile mezyûl ola. Nazm:

العبد لا يخلق عن نقصان و الزلل

والعذر عند كرام الناس مقبول³⁹

Ve bu risâle-i-şîrîn maḳâleyi *Ezhâr-ı Meşnevî ve Envâr-ı Ma‘nevî* ile tesmiye idüp tahrîr

36 “Muhammed yalnızca bir elçidir...” Âl-i İmrân 3/144.

37 O, Zülcelâl’in lütuf kaynağıdır. O, Lâ Yezâlî’nin kemâl denizidir. O, kâbe kavseyn sahibidir. O iki âlemin de reisidir. Tâhâ, Müzzemmil, Müeyyed, Maḥmûd, Muhammed ve Aḥmed-dir.

38 Eğer sen kabul edersen, gökyüzünden ayağının toprağına (huzuruna) bir inâyet rüzgarı esmesi umulur. Metinde li-müellifî (müellife ait) olarak yer alan bu beyit, çok küçük farklarla Kemâleddîn İsmail İsfahânî’ye ait bir kasidede yer almaktadır (وراز قبول تو باد عنایتی جهدم /). Bk. Kemâleddîn İsmâil İsfahânî, *Dîvân-ı Hallâku‘l-Maânî Ebu‘l-Fazl*. nşr. Hüseyin Bahrülulûmî, 645.

39 Kul eksiklik ve hatadan uzak değıldir (fakat) keremli insanların katında özür kabul olunur.

eyledüm. Meşnevî:

اي دريغا کر ترا گنجا بدي

تا ز جانم شرح دل پيدا شدی⁴⁰

کين سخن شیرست در پستان جان

بی کشنده خوش نمی گردد روان⁴¹

مستمع چون تشنه و جوینده شد

واعظ ار مرده بود، گوینده شد⁴²

Ḳāle'l-muḥaqqıku'l-müdaqqık: Ve hüve uşülü uşüli uşüli'd-dîn. Ya'nî bu Meşnevî-i Ma'nevî, dînuñ uşülünüñ uşülünüñ uşüli'dür. Murād budur ki Meşnevî, şol ḥaḳāyık 'ilmine müstemildür ki tarıkuñ uşüli'dür ve tarıḳ, şerî'atüñ uşüli'dür ve şerāyi', dînuñ uşüli'dür. Pes bu taḳdırce Meşnevî, uşül-i uşül-i uşül-i dîn oldı. Ve 'ulemā-i rüsüm ḳatında uşül-i dîn iki aşldur: Uşül-i kelām ve uşül-i fıḳıḥ. Ḳāle'l-muḥaqqıku'l-müdaqqık: Hāzā kitābu'l-Meşnevî. Ya'nî bu kitābuñ adı Meşnevî'dür. Ve meşnevî lügatde: İki ḳat eylemekdür. Ve fî işlāḥi'ş-şu'arā: Küllü beytin müşennen müşennen fehüve meşneviyyün. Ya'nî her beyt-i manzüm ki anuñ iki muraşşa' ḳāfiyesi ola. Meşelā ḥikāyet ve şikāyet gibi. Veyāḥud iki ḳāfiye-i maḥzā ola, bübrîde ve nālîde gibi. Veyā ḳāfiye redîfle ola, dūr nîst ve nūr nîst gibi. Şu'arā işlāḥında aña meşnevî dirler ammā 'urefā ḳatında meşnevî anuñçün meşnevî dinildi kim 'ilm-i zāhir ve 'ilm-i bâtın bu kitābda âmîḥte olmuşdur. Nitekim buyurmışdur mîm [Meşnevî]:

حرف قرآن را بدان که ظاهرست

زیر ظاهر باطنی بس قاهرست⁴³

[35a] Ve ḥaḳîḳaten her mevcüd ki ketm-i 'ademden 'ālem-i vücūda ḳadem başmışdur meşneviyyet ḥālinden ḥālî degildür. Nitekim Ḥaḳḳ celle ve 'alā buyurur: "ve min küli şey'in ḥalaḳnā zevceyni-işneyni"⁴⁴ āyeti ve cemî'-i eşyānuñ ḥilḳati gerek insān gerek ḥayvān kāf ve nūn emriyle⁴⁵ ikişer ikişerdür. Nitekim cemî'-i a'zā', re'se ikişer vāḳi' olmuşdur. Eller gibi ve ayaklar gibi ve göz ve ḳulaḡ, ḳaş ve yañaḳ gibi ve burnuñ iki delügi ve boğazuñ iki delügi gibi ki biri nānuñ reh-i güzeri ve biri ābuñ memerridür ve cigerüñ iki pāresi ve öykenüñ iki pāresi ve buḡuḡuñ iki pāresi ve ḡayruhā mine'l-maḥlūḳāt. Ve kezālik her cism, rūḥı ile meşnevî'dür. Nitekim Ḥazret-i Mevlānā buyururlar:

40 Yazık! Sende kavrayış olsaydı da gönlümdekiler canımdan açığa çıksaydı.

41 Ki bu söz can memesinde süttür; emen olmayınca iyi akıyor.

42 Dinleyen susamışsa ve arayış içindeyse ölü vaiz bile konuşur.

43 Bil ki Kur'ân'ın harfi, sözü zahirdir ancak zahirin altında güçlü bir bâtın vardır.

44 İbare iki âyetin terkibi ile tek âyet şeklinde yazılmıştır. "Her şeyden çift çift yarattık, inceden incede düşünesiniz diye." ez-Zâriyât 51 / 49. "Meyvelerin her birinden çiftler çiftler yaratan O'dur." er-Ra'd 13 / 3.

45 "Kâf ve nūn emri" ifadesiyle iki harfin birleşmesiyle oluşan kün (ol) emri işaret edilmektedir. "Allâh Teâlâ bir şeyin olmasını isterse, kün (ol) der feyekûn (o da hemen oluverir)." Kün feyekûn ifadesi birçok âyette geçmektedir. (el-Bakara, 2 / 117, el-En'âm, 6 / 73, en-Nahl, 16 / 40, Yâsîn, 36 / 82).

روح بی قالب نداند کار کرد

قالب بی جان فسرده بود سرد

Tercüme: İşlimez rūḥ gerçi cismsüz. Cism cānsuzdur müsemmasuz bir ism. Qālīb, rūḥsuz bir cemāddur. Ve rūḥ qālībsuz mu‘aṭṭal ve bī-rāḥle ve bī-zāddur. Nitekim bir beytüñ mıṣra‘ı, mıṣra‘-ı şānīsüz tamām ma‘nā viremez. Ve müstemi‘ andan murādına iremez. Şuncılayın vaḥdet daḥı keşretle meşnevîdür. Ve vāḥidüñ vaḥdāniyyeti ḥükm-i maẓhar-ı insānsuz ma‘lūm ve mefhūm olmaz ki “Küntü kenzen maḥfiyyen fe‘aḥbebtü en u‘rafe feḥalaḳtü’l-ḥalqa [liya‘rufünī]”⁴⁶ ve Ḥazret-i Mevlānā buyurlar ki Meşnevî:

خالق ارواح زآب و زکل

آینهء [ای] کرد و برابر گرفت

Tercüme:

Āb ü gilden Ḥālīḳ-ı nev‘-i beşer

Āyine düzdi aña kıldı naẓar

Tā kim ‘ālemüñ şüreti, şifāt-ı Ḥaḳḳ’a maẓhar ve ādemüñ sīreti, zāt-ı Ḥaḳḳ’ı muzḥir oldı. Nitekim Mevlānā buyurur:

من ارچه از تو می آیم پدیدار

تو نیز اندر جهان از من بدیدی

Tercüme:

Gerçi senden zuhūra geldüm ben

Eylemişsün zuhūr benden sen.

Ve kelime-i tevḥīd daḥı ‘aşıqlaruñ ve ‘āriflerüñ dilinde müşennādur ki: Lā ilāhe illallāh Muḥammedü’r-reşūlullāhdur. Ma‘lūmdur ki bedün-i kelime-i Muḥammedü’r-reşūlullāh, imān muḥkem olmaz ile tevḥīd daḥı meşnevî oldı. Ve bu iki ‘ilme anuñcün uşūl-i dīn dirler ki ‘ilm-i uşūl-i kelāmda meşā’il-i i’tikādiyyenüñ delīlidür. [35b] Ve ‘ilm-i uşūl-i fiḫda meşā’il-i ‘ilmiyyenüñ meşā’ili zıkr olunur. Ve delāyil-i meşā’ile nisbet uşūldür. Ve çünkim dīn i’tikād ve ‘amele müştemildür. Pes bu iki ‘ilme uşūl-i dīn dīmīşler. Pes eger Ḥazret-i Mevlānānuñ murādı uşūl-i dīnden uşūleyn ise bu i’tibārladur ki anuñ Meşnevīsinde bu maḳşaduñ beyānidur ki ol maḳşaduñ sebīline sülūk, esrār-ı i’tikād ve ‘amel-i dīnüñ uşūlidür. Ve esrār-ı i’tikād ve ‘amel-i dīnī şol uşūlüñ uşūlidür ki i’tikād ve ‘amel-i dīnüñ meşā’ilinde muḳarrer olmışdur. Pes Meşnevî uşūl-i uşūl-i uşūl-i dīndür. Vallāhü a‘lemu bimā ḳaşadahü ve hāze’l-vechü lā yaḥlū ‘ani’d-diḳḳati fe’l-yete’emmel.⁴⁷ Ve ba‘zılar buyurmuşlar ki Ḥazret-i Muḥammed ‘aleyhi’s-selāmuñ dīni üç aşl üzerinedür. Biri uşūl-i şerī‘at ve biri uşūl-i tarīḳat ve biri uşūl-i ḥaḳīḳat. Nitekim Ḥazret-i Nebī mīm [aleyhi’s-selām] buyurmuşdur: “E’ş-şerī‘atü aḳvālī ve’ṭ-ṭarīḳatü ef‘ālī ve’l-ḥaḳīḳatü ḥālī [aḥvālī]”⁴⁸ Ve bu üç uşūlüñ her birisi üç aşl üzredür ammā uşūl-i şerī‘atüñ birisi şalātdur erkānuñ ikmālī ve ḥuzūr-i kemālī ile. Nitekim şaḥabe-i kirām ve ḥulefā-i ‘izām ve tābī‘īn ve teba‘-i tābī‘īn kılmışlar ve ḳabūl itmişlerdür. “Ḳul ḥāzihī se-

46 Ben gizli bir hazine idim. Bilinmek istedim mahlūkatı yarattım.

47 Allāh onun kastını en iyi bilendir. Bu görüş de dikkatten uzak değildir. Düşün, incele!

48 Şeriat sözlerim, tarikat fiillerim, hakikat ise hallerimdir.

bİLİ 'ed'û ilallâhi 'alâ başiretin ene ve meni't-tebe'anî"⁴⁹ Ve kıle mîm [aleyhi's-selâm]: Lâ şalâte illâ bi't-tuhûr ve lâ şalâte illâ bi'l-ħuzûr.⁵⁰ Ve uşûl-i şerî'atûn ikinci aşlı zekât-dur. Ve hiye min mâli'l-ħelâli ba'de ħavelâni'l-ħavli ve'n-nişâbi.⁵¹ Ve gerekdür ki zekât virmekde riyâ ve süm'a ve ru'ünet müdâhale eylemeye. Kemâ kılellâhü te' [te'âlâ]: "Ĥuz min emvâlihîm şadeķaten tuťahhiruhüm ve tüzekkîhim"⁵² Ve erbâb-ı elbâba kim fuķarâ-i râstîn ve zümre-i sâlikîndür anlara virile. Kemâ kılellâhü te' [te'âlâ]: "İnne-me's-şşadaķâtü lilfuķarâ' ve'l-mesâķîni"⁵³ Ve üçüncü aşlı şavmdur. Ve şavmuñ zâhiri, řa'âmdan ve şarâbdan imsâkdür. Ve bâtını, mâsivâullâhdan ictinâbdur. Nitekim Ĥazret-i Mevlânâ buyurur mîm [Meşnevî]:

اي شكّم کرده تهی آن غافلي
دل تهی کن کان بود الصوم لي

Tercüme:

Ķarnuñı itdüñ tehî yimekden ey ġâfil velî
Mâsivâdan ħalbüñi boş eyle k'oldur şavmulî

Ve 'arifler ħatında her 'uzvuñ başķa şavmı vârdur. Pes zıkr olunan uşûlüñ fer'i çokđur. Ve bu üç aşl, Allâhü Te'âlâya ittişâl bulmaġiçün aşl-i aşıldür. Nitekim Nebî 'aleyhi's-selâm buyurmuşđur ki: [36b] "Es-şalâtü ittişâln billâh ve'z-zekâtü ittişâln billâh ve's-şavmu ittişâln billâh"⁵⁴ berây-ı tekmîl-i namâzdur. Hem namâzda oķunan "et-teħıyyâtü lillâhi ve's-şalavâtü ve't-tayyibâtü"nüñ ma'nâsı budur ki: et-teħıyyâtü lillâhi ey el-'ibâdâtü'l-ķavliyyetü lillâh, ve's-şalâtü ey 'ibâdâtü'l-bedeniyyetü lillâh, ve't-tayyibâtü ey el-'ibâdâtü'l-mâliyyetü lillâh⁵⁵ dimekdür. Ve Mevlânâ Şemseddîn-i Tebrizî ħikmetullâhuñ uşûli çokđur: Ĥikmet-ġüftâr ve ħikmet-girdâr ve ħikmet-dîdâr. Ĥikmet-ġüftâr; şerî'atdür ki 'ulemâ-i rüsümüñdür. Ve ħikmet-girdâr; řarîķatdür bu 'âbidlerüñdür. Ĥikmet-dîdâr; ħaķîķatdür, 'ariflerüñdür. "Ve lâ yaħsulü 'ilmullâhi te'âlâ illâ bi-ħâze'l-ħikem"⁵⁶ Ve dağı buyurmuşđur: Dînüñ aşlı ma'lüm olmaz illâ üç nesne ile: Evvel 'ilmile, şâniyen 'aķlile, şâlişen 'aşķile. 'İlm, şerî'atüñ mütebeyinidür. 'Aķl, řarîķatüñ sâlikidür. Ve 'aşķ ħaķîķatüñ vâķıfidur. Ve Ĥazret-i Mevlânâdan bir cemâ'at su'âl itmişler ki: Uşûl-i uşûl-i uşûl ne nesnedür? Ĥazret-i Mevlânâ buyurmuşlar ki: Yoķluk ve ölmekdür. Nitekim buyururlar:

چون بمردی توز اوصاف بشر
بحر اسرار ت نه د بر فرق سر

تا نمیری نیست جان کندن تمام
بی کمال نردبان نایی پیام

49 (Resûlüm!) De ki: «İşte bu, benim yolumdur. Ben Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindediz. (Yûsuf, 12/108).

50 Namaz ancak temizlik ve huzur ile dir.

51 O, nisap miktarından arta kalıp üzerinden bir sene geçmiş helal paradır.

52 Onların mallarından sadaka al. Bununla onları (günahlardan) temizlersin... (Tevbe, 9/103)

53 Sadakalar (zekâtlar) Allâh'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, ... içindir. (Tevbe, 60)

54 Namaz, zekât ve oruç Allâh'a ulaştırın bir vasıta dir.

55 Tahıyyât Allâh için sözlü ibadettir, namaz Allâh için bedeni ibadettir, zekât Allâh için malî ibadettir.

56 Allâh'ın ilmi ancak bu hikmetlerle ortaya çıkar.

Tercüme:

Çünkü senden gide evşâf-ı beşer
 or seni esrâr-ı Hakk ber-fev-i ser

Ölmeyince cân çekişmek yok tamâm
 Nerdübânsız bil ki çıkmazsın be-bâm.

Ve daı mervîdür ki utbüddîn-i ‘Allâme-i Şirâzî, Mevlânâdan su’âl eyledi ki: Sizüñ tarîuñuz nedür? Hâzret-i Mevlânâ buyurdu ki: Ölmekden evvel ölmekdür. Nitekim Nebî mîm aleyhi’s-selâm] buyururlar: “Mütü able en temütü”⁵⁷ Ve bu beyti buyurdılar.

Beyt:

بمیر ای دوست پیش از مرگ اگر می زندگی خواهی

که ادريس از چنين مردن بهشتی گشت پیش از ما

[Tercüme]:

Dilerseñ ger ayat-ı cavidân ölmekden öñdin öl
 Ki İdrîs öldüğüñ bizden öñdin buldı cennet ol

Ammâ uşul-i dînüñ ikinci kısmı ki uşul-i tarîatdür. Ol daı üçdür: Birinci taşfiye, ikinci tezkiye, üçüncü tenkıyedür. Taşfiye oldur ki gönlüñi vesâvis ve hevâcis ve ayâlât-ı fâsi-deden pâk idesün. Mâ ce‘alellâhu liracülin min albeyni fî cevfihi.⁵⁸

57 Ölmeden önce ölünüz.

58 “Allah bir kişinin göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır...” el-Ahzâb 33/4.

Sonuç

Bu çalışma, *Mesnevî-i Ma'nevî*'nin dîbâcesi üzerine yapılan Osmanlı dönemi şerhlerinden biri olan *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî*'nin tanıtımı, neşri ve değerlendirmesini esas almıştır.

Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî, *Mesnevî* dîbâcesinin sadece küçük bir kısmının şerhi olarak nitelenebilir. Nitekim eserin girişinde “şerh-i dîbâce-i mesnevî” ibaresi bulunsa da eser *Mesnevî* dîbâcesinin tamamını şerh etmemiştir. Şârih özellikle ilk cildin dîbâcesinin ilk cümlesi olan meâlen: “*Mesnevî* kitabı, dinin usûlünün usûlüdür” ifadesini merkeze alarak şerhini bu daire ile sınırlandırmıştır.

Eserdeki gerek hacim gerekse muhteva ile ilgili sınırlılık şârihin dinî ve tasavvufî birikimini yansıtmamasına engel olmamıştır. Nitekim şârih konuyu şeriat, tarikat ve hakikat ekseninde açıklarken çok sayıda âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîf kullanmıştır. Bununla birlikte yer yer usûl-i fıkıh ve usûl-i kelâm konularına da temas etmiştir. Şârihin İslâmî ilimlerle ilgili kaleme aldığı diğer çalışmaları da bu konulara olan hâkimiyetine işaret etmektedir. Bu noktadan hareketle şârihin aynı zamanda bir Osmanlı dönemi İslâm âlimi olarak nitelendirilmesi mümkündür.

Şârihin, çalışma ile neyi amaçladığını ifade etmesi, mensur şerh usulünü benimsemekle birlikte manzum metinleri yer yer manzum olarak tercüme edip şairlik yönüne de işaret etmesi; *Mesnevî*'nin ön sözünü şerh ederken yine *Mesnevî*'den seçtiği beyitleri tercüme ve şerh etmek suretiyle kullanması (bir eseri yine aynı eserden alıntılarla izah etmesi), incelediği kelimenin sözlük ve istilâh anlamlarını vermesi, şerh yöntemi açısından dikkat çeken hususlardır.

Eldeki metnin, eserin sadece bir kısmını ihtiva etme ihtimali de söz konusu olabilir. Bu durum ancak eserin yeni bir nüshası bulunursa netlik kazanabilir. Büyük çapta bilgi ve kültür birikimleriyle meydana gelen klâsik eserler üzerine yapılan araştırmaların günümüzde devam ediyor olması bu tür beklentileri diri tutarken, Mevlânâ ve *Mesnevî* bibliyografyalarının belirli aralıklarla güncellenmesi ihtiyacını da ortaya çıkarmaktadır.

Kaynakça

- Alâ'î b. Muhibbî el-Vâ'iz eş-Şîrâzî. *Şerh-i Dîbâce-i Mesnevî*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Üniversite B 35/VI.
- Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî, *Düstûru'l-Vüzerâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, He- kimoğlu Ali Paşa, 788.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî ve Müşkilü'l-Kur'ân'a Dair Risâ- lesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2019), 437-469.
- Çelik, İsa. "Klâsiklerimiz / XIII Mesnevî-i Manevî", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştır- ma Dergisi* 14 (2005), 661-696.
- Dokuzlu, Emrah. *Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin "Düstûru'l-Vüzerâ" isimli Siyasetnâmesi- nin Metin ve Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Durmuş, Ersin. *Mütercim Şair Olunca Şiiri Şiirle Çevirmek Mesnevî'den İlk 18 Beyit Ör- neği*. Ankara: İlahiyat Yay., 1. Basım, 2023.
- Güleç, İsmail. *Türk Edebiyatında Mesnevî Tercüme ve Şerhleri*. İstanbul: Pan Yay., 1. Ba- sım, 2008.
- Hızânetü't-Türâs*. Riyad: Melik Faysal Araştırma Merkezi.
- Kadı Beyzavî. *Tefsirü'l-Beyzavi Envârü'l-Tenzil*. thk. Maraşlı Muhammed Abdurrah- man. Beyrut: Dâru İhyai't- Türâsî'l-Arabî, 1418/1998.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergah Yay., 3. Basım, 2014.
- Katip Çelebi (el-Hâc Halife). *Keşfü'z-Zunûn An Esâmî'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941.
- Kemâleddîn İsmâîl İsfahânî. *Dîvân-ı Hallâku'l-Maânî Ebu'l-Fazl*. nşr. Hüseyin Bahru- lulûmî. Tahran: İntişârât-ı Kitâbfürûşî-i Dihhudâ, h.ş. 1368/1990).
- Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrıncı-İbrahim Kâfi Dön- mez-Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Külliyât-ı Dîvân-ı Şems*. nşr. Bedüzzamân Firûzânfer. Tahran: Neşr-i Râd, 1376/1997.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i Ma'nevî* çev. Derya Örs ve Hicabi Kırlangıç. 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2015.
- Yazar, Sadık. *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Yeniterzi, Emine. *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlâna*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 12. Basım, 2013.